

SZEGFŰ LÁSZLÓ

A kancelláriák kialakulása és működése Magyarországon Mátyás trónra lépéséig

A középkorban a pápai, illetve a (német-római) császári udvarban az írásbeli ügyintézésre állandó vezetővel és személyzettel létrehozott hivatal a kancellária. Keleti nomád államok analógiája alapján feltételezhető, hogy a magyar nomád állam fejedelmi udvarában is volt bizonyos hivatali írásbeliség.

Amikor első királyunk, István, a feudális magyar állam berendezkedését „a régi és új császárok példáját követve” megszervezte, nem hiányozhatott udvarából a kancellári méltóság sem. Tudunk arról, hogy a montecassinói apátok címei között még a XIII–XIV. században is szerepel a „cancellarius regni Hungariae”, hogy a XI. században a főapátsággal szinte rendszeres kapcsolatban volt a magyar királyság, s arról is, hogy Kálmán király törvényeit – valószínűleg apátja megbízásából – a neves montecassinói grammaticus, Albericus jegyezte le. Így feltételezhetjük, hogy az ezredfordulón működő montecassinói apát, (III.) János került István koronázásakor e pozícióba.

Mivel az írásbeliség ekkoriban nem játszott komoly szerepet, e rangot inkább tiszteleti címnek és jövedelmi jogcímnek tekinthetjük. Így fordulhatott elő, hogy az 1001-ben kelt pannonhalmi adománylevelet a „kancellár” távollétében „alkalmi kancellár” (Domincius archiepiscopus vicecancerrarius) írta. (A „vicecancellarius” terminus technicus mind az első Capetingek korából, mint a kortárs dokumentumokból adatolható.) Okleveleinket később is alkalmi, éppen a tett színhelyén tartózkodó írástudók szerkesztik (1055-ben a tihanyi alapítólevelet Miklós püspök, „qui tunc temporis vicem procurabat notarii in curia regali” írta) vagy ellenőrzik (pl. 1109-ben Kálmán megbízásából Simon pécsi püspök, 1111-ben Manasses zágrábi püspök vagy Lőrinc esztergomi érsek).

A század végére valószínűleg kialakult, hogy a fontosabb dokumentumokat a király környezete lelki gondozását is ellátó kápolna káplánjai írják (1086-ban Seraphim, 1091-ben Copan, 1093-ban pedig Thimotheus „capellanorum ultimus” írt és a király pecsétjével pecsételt meg egy oklevelet).

II. István oklevelei olykor megnevezik a notatort vagy scriptort (egyszer előfordul kancellár említése is egy 1125–1128 közé datálható oklevélben: Macharius titeli prépost személyében), de valójában csak II. Béla uralma idején kezdődik a magyar diplomatika új, önálló szakasza, mikor a királyi kápolna egy-egy notariusnak vagy kancellárnak címzett tagja az oklevélkiállítás körüli teendőket kezdte hatáskörébe vonni. (A terminológia használata ekkor még roppant bizonytalan.) A jegyző (notarius) feladata az oklevelek megszerkesztése volt, a hitelesítést a kápolnaispán (comes capellae) végezte. (Amikor a notarius maga is pecsétel, gyakran kancellárnak titulálják.)

A királyi kápolna tagjai királyi társaskáptalanok és más királyi egyházak javadalmait élvezve az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak, részt vettek a királyi tanácsban, eljártak (hazai vagy külhoni diplomáciai) ügyekben, a kápolna előjárósága pedig lépcsőfokot jelentett főpapi méltóságok elnyeréséhez. A kápolnaispán a mindenkori érsek bizalmi embere volt, aki felügyelve az oklevelek kiállítását azok megfogalmazásába is beleszóllhatott, ellenőrizte és pecsételte a kibocsátott okleveleket. (Ezt III. István, III. Béla és Imre korából a nagypecsétbe nyomott gyűrűspecstét bizonyítja. A királyi felség pecsétjét 1157-től az országpecsét, „totius regni sigillum principale” váltja fel, jelezve, hogy a fontosabb döntéseket a főrangúak bevonásával hozták.)

Lukács esztergomi érsek a hatalomra került III. Bélával majd egy évtizedig konfrontációban állt, ezért a király nélkülözni kényszerült az érsek hatáskörébe tartozó művelt udvari papság nem kis hányadát, ám így a capella regia is jelentősen vesztett befolyásából, amelyet többé nem volt képes visszanyerni. Ekkor épült ki Kalán (1181–1183, aki magát először címzi „aule regie cancellarius”-nak), Adorján (1185–1186) és Katapán (1190–1198) vezetésével francia mintára a capellától független kancellária, a kápolnaispán joga pedig – még egy ideig – az ellenőrző gyűrűspecstét benyomására korlátozódott. (Az az oklevél, amelynek arengájában és narratívájában a király a magánjogi írásbeliségre vonatkozóan nyilatkozik, 1181-ben kelt; ezt szokták Béla kancelláriaszervező reformja első írásos emlékének tekinteni.) A XIII. század elején megjelenik az alkancellári tisztség is (1209-től), a kancellárság ezt követően hivatalból méltósággá válik, melyért a főpapok versenyeznek.

Csak a kancelláriában kérvényezve történhetett ügyintézés IV. Béla rendelkezése szerint (1235), ami óriási felzúdulást váltott ki. Rogerius szerint azt mondogatták „az emberek, hogy a kancellárok az ő királyaik, és [...] nincs is nekik más királyuk.” (A király e rendelkezését 1267-ben visszavonni kényszerült.)

A muhi csatában hősi halált halt alkancellártól (Miklós szebeni prépost) zsákmányolt pecsét felhasználásával csalták lépre a tatárok az elbujdokolt népet. Benedek kancellárt (1240–1261) a király 1251-ben a zsidók főbírájává nevezte ki. Új tisztségként jelenik meg 1267 körül a király titkára (specialis secretarius vagy apocrisarius notarius), aki rendszerint kápolnaispán is, és a királyi pecsétgyűrűt kezeli. (Legismertebb figurája a történetíró Andreas Hungarus.)

A XII. század közepén fordul elő László herceg capellanusa (1138), de Endre hercegnek a századfordulón királyi mintára szervezett hivatalában már saját kancellárja (ducus aulae cancellarius) működik, és ezt látjuk Kálmán halicsi király és szlavón herceg (1226-) vagy Béla szlavón herceg (1263-) udvartartásában is.

A királynék a veszprémi püspökséget tekintették saját kápolnájuknak (az élén már 1165-ben István titeli prépostot nevezik meg), de Jolantha királyné korában megjelenik a királynéi kancellár is (1224–), aki a továbbiakban – rövid megszakításokkal – a veszprémi püspökök köréből került ki. Pál püspök kancellársága idejétől (1263–1270) ismertek királynéi alkancellárok is. De van külön kancellárja (Kun) Erzsébet özvegy királynénak csakúgy, mint Béla szlavón herceg nejének (1265–). Anyja, Tomasina Morosini kancellárjává a pécsi püspököt teszi III. Endre. A királynéi kancellár évi tiszteletdíját IV. Béla 500 márkában állapítja meg (1269), s ezt IV. László is megerősíti (1276).

Béla ifjabb király (iunior rex) 1220-tól bocsátott ki okleveleket; kancellárja Heymon, majd Mátyás zágrábi prépost (1224–1238) volt. István ifjabb királyságától e pozíciót a kalocsai érsek töltötték be.

A XIII. század második felétől előfordul, hogy az országos főméltóságok hivatalainak vezetőit is cancellariusnak címzik. Általános anarchia volt jellemző IV. László uralma idején, gyakran váltakoztak a kancellárok és az alkancellárok, soraikban is nagy volt a rendetlenség. E kor jellegzetes alakja Miklós gyulafehérvári prépost, akinek kétszer is sikerült megkaparintania a kancellárságot és a választott esztergomi érsekséget; karrierjét végül alkancellárként fejezte be, amelytől a pápai legátus, Fülöp fermói püspök fosztja meg 1279-ben.

III. Endre kancellárja végig János kalocsai érsek, alkancellárjait pedig az ország nemeseinek tanácsa szerint nevezi ki „épségben hagyva a székesfehérvári egyház azon jogát és kiváltságát, melyet erre régóta és köztudomás szerint birtokol”. Ugyanő az oklevél tartalmától és megpecsételési módjától függően állapítja meg a (kancellárnak, alkancellárnak és a notariusnak fizetendő) kiállítási díjakat (1290 ill. 1298).

Kancellárjait Károly Róbert is kipróbált hívei köréből választotta. Másfél évtizedig (1307–1322) volt alkancellárja Berke fia János. A minorita fráterből kalocsai érsekké szentelt László kancellársága idejére (1317–1336) már reformokra éretté vált a helyzet. A főbenjáró vétségek percit a praesentia regia egyre jobban magához vonta, így az udvarban a királyi kápolna – amely I. Lajos korában a jogvégzett diplomaták gyülekező helyévé és kiképző központjává vált – hiteleshelyi működése domináns lett, és látszólag függetlenedett a kancelláriától.

Az 1320-as években kezdik a királyi kisebb pecsétek használatát, a *registrum* vezetését, s az évtized végén jelennek meg a kancelláriai jegyzetek is. A kancellária tényleges vezetője az alkancellár (jövendelme hagyományosan 30 márka volt a királyi kamarától, adománylevelek kiadásakor pedig birtok jövendelmének arányában kapta díjazását).

Az 1370-es évek nagyszabású reformjai során a kápolnaispánság hiteleshelyi működése megszűnt, feladatává a felsőbbíróságok egységes, szakszerű irányítása vált mint önálló, állandó székhelyű udvari audientia a panaszfelvételt és az ügyeknek az illetékes bíróságokhoz irányítását végezte. A nagykancellária (*cancellaria maior*) állandó székhelye is az udvar lett, tényleges vezetője pedig a kancellár – az 1360-as évektől főkancellári (supremus v. *sumpmus cancellarius*) címmel –, aki a függő kettős nagypecséttel pecsételt, melynek előlapja nála, hátlapja más tisztségviselőnél (1377-ben pl. az anyakirálynőnél) volt. Az ide felterjesztett ügyekben a király a tanács ellenőrzése mellett dönthetett. Ennek kivédése érdekében hozták létre a királyi különös jelenlét bíróságot (*specialis praesentia regia*), mely a kancellár irányítása alatt önálló bíróságként és fellebbezési fórumként is működött (az uralkodó személyétől függetlenül is), s amelyben a kancellár (aki saját főpapi pecsétjével pecsételt) bírói helyettesei (vicesgerentes) ítélkeztek.

Ugyancsak életre hívták (1374-ben) a királlyal együtt utazó, a nagy kancelláriától független, dokumentumait a király titkos pecsétjével kibocsátó titkos kancelláriát (*cancellaria secreta*) élén a *secretus cancellarius*-szal (1320-tól eddig a most különváló kápolnaispán viselte e címet). Ám 1423–1453 között a főkancellár egyben titkos kancellár is volt. (A magyar király kérelmére 1395-ben a pápa megalapította az 1403-ig, majd 1410–1418 között fennálló budai egyetemet, melynek élére, külhoni mintára, szintén kancellár került az óbudai prépost személyében.) Zsigmond kancelláriát érintő rendelkezéseiben Nagy Lajosra hivatkozott (1397). A ligauralom megnyilvánult a kancellária frazeológiájában is: az államhatalom szimbóluma a szentkorona lett; Zsigmond fogsága idején Kanizsai kancellár új pecsétet vésztett magának „*Sigillum sacre corone regni Hungarie*” körirattal.

Ezt követően a király bizalmas hívei jutnak pozícióhoz: Éberhard zágrábi püspököt a főkancellárságban (1404–1419) rokona, Albeni János követi (1421–1433: az ő személyében

koncentrálódik a főkancellári, a – korábban világiakkal is betöltött – titkos kancellári, a német birodalmi, a cseh királyi és a királynéi kancellári méltóság). A kápolnaispán Alcebi Miklós (1413–1430) lesz. A király mellett ugyanakkor megjelennek – gyakran a kancelláriák működését is ellenőrző jogkörrel – a különleges tanácsosok (*consilarii speciales, referentes, referendarii*).

1428-ban felszámolt különös jelenlét bíróságának feladatkörét rövid ideig jogi képviselők (*vicarii*) látták el, majd a királyi személyes jelenlét (*personalis praesentia regia*) bírósága vette át (1435). E praesentiák révén a kancellária egyre jelentősebb részt vállalt a jogszolgáltatásban.

Valamikor 1435 körül megszüntették a királyi kápolnát mint audentiát és vele együtt a királyi középcset használatát; feladatkörét részint a királyi kancellária, részint az udvari bíróságok kancelláriái látták el. A *Decretum Maius* első *articulus*-ában Zsigmond az ország rendes bírái között említi a főkancellárt, az alkancellárt s az ő helyetteseit (*vicesgerentes*) és ítélmestereiket (*protonotarii*), de a 10–12. *articulus*-okban – közel hetven oklevelet és oklevélvariánsot felsorolva díjtételeikkel együtt – már világosan elhatárolja a kúria (*cancellaria minor*) és a kancellária (*cancellaria maior*) hatáskörét (1435). Ez az az időszak, amikor a szakértelem már áttöri a familiaritás korlátait: a kancellária, a király ügyintéző testülete, amelyben a római és kánonjogban jártas, magas egyházi méltóságokat betöltő, jelentős egyházi javadalmakkal rendelkező „doktorok” kapnak helyet, míg a kuriában, az udvari bírászkodás színterén a hazai joggyakorlatot (*consuetudo iudiciaria*) jól ismerő, ám jogi végzettséggel nem (vagy csak ritkán) rendelkező, feladataikat birtok- vagy pénzadományokért ellátó köznemesek, a „praktikusok” kerülnek túlsúlyba.

Albert – bár főkancellárja Gatalóczy Mátyás (1433–1437, 1439) Zsigmond bizalmi embere volt –, valószínűleg a királynő ármánykodása következtében, decretumát kénytelen titkos pecsétjével kiadni (1439). I. Ulászló főkancellárja a várnai csatában elesett Rozgonyi Simon egri püspök volt (1440–1444). Ekkoriban feltehetőleg már csak egy kancellária működött, amely dokumentumait a titkos pecsét alatt adta ki, mígnem 1445-ben az országgyűlés elrendelte a jogszolgáltatás fenntartása érdekében egy, az ország (kettős) keresztjével vésett pecsétjének elkészítését és használatát. A királyi személyes jelenlét bírósága és a királyi kancellária szerepkörét az országtanács vette át, Kecseti Agmánd Péter már az országtanács kancellárjának (*cancellarius consilii regni*) titulálja magát (1445–1450).

Amikor az ország előkelői kiegyeztek V. Lászlóval az államhatalom királyi gyakorlásának feltételeiről (1453), ebben szerepelt a főhivatalok Zsigmond-kori állapotának helyreállítása is: a megújult nagyobb kancellária alá rendelték, egy alkancellár vezetésével, a felélesztett *specialis praesentia regia*-t, s az újjászervezett titkos kancelláriához kapcsolták, ugyancsak egy alkancellár irányításával, a szintén életre hívott *personalis praesentia regia*-t. Szécsi Dénes esztergomi bíborosérsek nyerte el a protokolláris jelentőségű főkancellári méltóságot, s az ügyek tényleges vitelének letéteményese a titkos kancellár, Vitéz János váradi püspök lett.

A királyi kancelláriák nemcsak az udvari hivatali írásbeliségnek, hanem a magyar kultúrának is műhelyei voltak, amelyek olyan jeles személyiségek életútját határozták meg, mint Anonymus (*P. dictus magister*), Ákos mester, Kálty Márk, Küküllői János, Vitéz János és mások.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- SENTPÉTERY IMRE – BORSA IVÁN: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Budapest, 1923–1987.
- DÖRY, FRANCISCUS – BONIS, GEORGIUS – BÁCSKAI, VERA: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns (1301–1457)*. Budapest, 1976. (Bibliográfia: 67–72)
- KRISTÓ GYULA (Szerk., bev., jegyz.): *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szeged, 1992.
- BERTÉNYI IVÁN: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest, 1976.
- BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája. (1301–1457)* I–II. Budapest, 1996.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig*. Szeged, 1942.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, 1885.
- ÉRSZEGI GÉZA: Oklevéltan. In: Kállay István (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1986, 12–18; (bibliográfia: 27–28.).
- KUBINYI ANDRÁS: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. században. In: uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999, 1–68.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI–XII. század). *Századok* 97(1963). 1–31.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ: Oklevéltan. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998, 176–193; (bibliográfia: 191–193.).
- SENTPÉTERY IMRE: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930.

MOLNÁR ERSZÉBET

Az Alföld kulcsa, a szolnoki vár

Magyarország várainak falai közt nemcsak az ország katonai, hanem közjogi és társadalmi történetének is sok megfigyelésre méltó jelene játszódtott le. A rég széthullott, elporladt és lerombolt várak nemzeti múltunkra vonatkozó emlékeket rejtenek magukban. Azoknak története, építészeti leírása hazánk politikai, művelődési és társadalmi történetének kiegészítő részét képezi.

A magyar végvárak vonalának jutott az a nehéz feladat, hogy a török támadásokat fel fogja. Nem csak Magyarországot védte a 160 tagú végvárrendszer, amely az Adriai-tengertől húzódott a Kárpátok alján északra, onnan Erdélyig, hanem megvédte Ausztriát és az egész nyugati Európát.

Zounuk – az első írásos emlékek

Szolnok településtörténeti vizsgálata alapján megállapítható, hogy a település magja, az egykori vár, a Tisza és a Zagyva folyók összefolyása által védett terület – mint árvízmentes magaslat – az őskortól kezdve alkalmas volt emberi megtelepedésre. A régészeti leletek is